

בין הנילוס הכחול לנילוס הלבן

קהילת סודאן בין שני להגיה

אהרון גבע'קלינברגר

מבוא

מאמר זה מבקש לדון, על בסיס לקסיקלי, במצב הדיאלקטולוגי בקרב יהודי סודאן על שני להגיהם. יהדות סודאן, על אף שמניינה הגיע בשיאו בשליש הראשון של המאה העשרים רק לכדי כמה מאות נפש,¹ משקפת שני להגים ערביים, השונים זה מזה במהותם.² מצב דיאלקטולוגי זה מתמיה, גם נוכח העובדה, כי רוב הקהילה ישב במתחם שבין ח'רטום לאם ד'ר'מאן ורק מספר ועום של יהודים שכן ביישוב נוסף, נ'אד מ'ד'ני. נוכח התנודה הגבוהה בין היישובים הנידונים, אין החלוקה ללהגים יוצרת מיתאם בין להג ליישוב, אלא משקפת פן היסטורי החופף את זמן הגעתם של יהודי כל אחת משתי הקבוצות לסודאן.³ בבחינת המצאי הפונטי והלקסיקלי מתגבשת תמונה שלפיה בקרב יהודי סודאן מצוי להג ערבי של היהודים אשר הגיעו לפני מרד המ'ק'די בשנת 1881 ולהג שני של יהודים אשר הגיעו לאחר סיום המרד, ליתר דיוק בראשית המאה העשרים, עם התייצבות המצב הפוליטי והכלכלי במדינה. משפחות המתייחסות לרובד הראשון של היהודים, אשר נאלצו להסתיר את יהדותן ואף להתאסלם בתקופת המהדי, הן גרעין קטן ביותר של בני הקהילה כיום, החיים בעיקר בישראל, למשל משפחת בסיוני'לוי. שאר בני הקהילה חיים כיום, נוסף לישראל, בעיקר באנגליה, בארצות-הברית, בשווייץ ובבלגיה, והם הקבוצה השנייה של בני הקהילה, אשר הגיעו שנים ספורות לאחר דעיכת המרד.⁴ קבוצה זו, שכללה בעיקרה יהודים ממצרים, אך גם יהודים מארצות אחרות כמו מרוקו, עראק, סוריה, תורכיה, יוון,⁵ ארץ ישראל, ואף כמה יהודים אשכנזים, משקפת מחד'גי'סא להג

* התלכדות הנילוס הכחול והנילוס הלבן באיזור ח'רטום נקרא בפי המידענים *al-mugran*. האטימולוגיה של מילה זאת חוזרת למילה *garn* (קרן). תיאורי איזור זה חוזרים רבות בשיחותיהם של אנשי הקהילה ומהווים ביטוי ציורי המהול בגעגועים לסודאן. מעגל סמנטי, הקשור לאטימולוגיה עממית של עולם החי, נמצא גם בשם הבירה 'ח'רטום', מן המילה הערבית "خرطوم الفيل" (חרק הפיל).
1 אילן, עמ' 93; מלכה, עמ' 12-22. מאמר זה מבוסס על פגישות שערכתי עם מידענים יהודים מסודאן בארץ ועם שיחות והתכתבויות עם יהודים מסודאן בארצות-הברית משנת 2000 עד שנת 2002. וראו גבע'קלינברגר, מאמר בנושא, הכולל מידע ראשוני על להגי יהודי סודאן.
2 על המצב הדיאלקטולוגי בקרב יהדות עראק, ראו בלנק, עמ' 160-168.
3 על דיגלוסיה ובאותה קבוצה לשונית ראו פישמן, עמ' 97. ראו גם גבע'קלינברגר, עמ' 181-183.
4 שיאה של עויבת היהודים את סודאן לישראל, אירופה וארצות-הברית, היתה בשנות החמישים של המאה העשרים, לקראת קבלת העצמאות של סודאן ואף מעט לאחריה.
5 הקהילה היוונית בסודאן גדלה עם ראשית המאה העשרים וחלקה מקורו באלכסנדריה. היוונים

ערבי, אשר התגבש כבר מראשיתו כלהג השונה מהדיאלקט של היהודים אשר הגיעו לפני תקופת מרד המהדי, ומאידך־גיטא להג ערבי זה נשען על היוקרה הלשונית־החברתית של יהודי אלכסנדריה. נראה אפוא כי יהודים אשר הגיעו מארצות מוצא אחרות שדיברו בהן ערבית, נאלצו לסגל לעצמם קוֹיִנָה משותף המשוּיך ללהג המצרי בראייה רחבה, אך נתפש על ידי השכנים הסודאנים כשונה מהלהג המצרי, שבאמצעותו באו במגע מסחרי עם בני הארץ השכנה שמצפון. אותו להג ערבי־יהודי על בסיס אלכסנדרוני, החל שואב אליו, בתהליך מואץ, בעקבות החיים בשכנות לסודאנים ולבני הקהילה היהודית המקוריים, אוצר מילים מקומי ולא מצרי, אך מאמץ גם יסודות פונטיים סודאניים. אלמנט אחר בלהג ערבי מתגבש זה היא קליטה לקסיקלית של מילים מלהגים ערביים אחרים של יהודים מארצות מוצא שונות.

המידענים בני הקהילה, הנמנים על הקבוצה השנייה, שהם רוב הקהילה, טוענים כי לא היה קיים הבדל בין להג היהודים המייסדים ללהג המקומי הסודאני מיד לאחר המרד. על פי טענה זאת, המידענים המתייחסים לאותן משפחות מייסדות משמרים כיום בדיבורם היומיומי, ללא כל הבדל, אותו להג ערבי מדובר של חירטום, כפי שהשתקף בבירה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. רוב בני הקהילה בסודאן החיים בארץ באיזור המרכז, בעיקר ביהוד ובת־לאיב, ממשיכים לדבר בינם לבין עצמם בערבית, תוך כדי אימוץ של שני הלהגים שהיו קיימים בקהילה בראשית המאה העשרים. הנטייה היא לדבר בלהג של הקבוצה השנייה, הנקרא בפי הדוברים *Masri-Sudāni* (מצרית־סודאנית) כדי להבחין בין הלהג המצרי של יהודי אלכסנדריה מחד ושל הלהג הערבי המצרי בן ימינו, שכובד משקלו הדיאלקטולוגי מעוגן בקהיר. הלהג של בני הקבוצה השנייה נקרא *Sudāni-Sudāni* (מילולית: סודאנית־סודאנית) או בביטויים אחרים כמו *Sudāni maḥḍ* (סודאנית טהורה) וכן *Sudāni gubaḥ* (סודאנית של פעם) או בווריאנט *la-ḥaddi gubaḥ* (של פעם).

בני הקבוצה השנייה, המתגוררים בארצות־הברית במרחקים גדולים זה מזה, הם בעלי תפישה שונה מבני הקבוצה המתגוררים בישראל ונוטים לזלזל בחשיבותן של המשפחות המתייחסות לגרעין המייסד של הקהילה, בשל התאסלמותם הזמנית וכן עקב העובדה כי במהלך תקופת המרד נשאו נשים מוסלמיות שחורות מקרב בני המקום. טענה זאת מחודדת על ידי המתגוררים בארצות־הברית, בכך שהלשון המדוברת הגבוהה של חירטום, השפיעה רבות גם על בני הקבוצה השנייה של היהודים, בשל לימודים באוניברסיטת חירטום והתערות מסוימת בחברה הסודאנית. לדידם של ה"אמריקאים" לא ניתן לדבר על ייחודיות של הלשון היהודית על פני רעותה הערבית, כפי שהיא משתקפת במחצית השנייה של המאה העשרים בסודאן, במיוחד לאחר קבלת סודאן את

הלא־יהודים כונו *zagarik*. יהודים מיוון, בעקר מסלוניקי, נקלטו גם בקהילות יהודיות שונות בלב, דבר המתבטא בביטויים לשוניים, שנשתגרו בפי האוכלוסיה המוסלמית בלב, למשל "باريك من يهودي ساليك", במשמעות "השמר לך מפני יהודי סלוניקי!" – ראו מוצראתי, עמ' 443.

עצמאותה. טענות אלו מופרכות ונשענות על בסיס של יוקרה חברתית של משפחות כלשהן בקרב הקהילה בארצות-הברית, הרואות בעצמן שיכבת עילית חברתית בהשוואה ל"יושבים בציון". לעומת ראיית עולם זאת, בקרב בני הקהילה החיים כיום בארץ מסתמן תהליך הפוך של יוקרה עולה וגוברת של להג המייסדים. ניתן להסביר מגמה זאת על רקע הניסיון של בני הקהילה היהודית-הסודאנית להיבדל מבני קהילת יהודי מצרים, אשר ברגע ראשון של מגע עם יהודי סודאן, סוברים שמדובר בלהג מצרי אקוטי. ייתכן שאפשר להסביר מגמה זאת גם על בסיס הגעגועים לחיים בסודאן ועל ההתבססות על הפן הדומה יותר בין להג המייסדים ללהג הסודאני, מאשר בינו ללהג ההקבוצה השנייה, כפי שמשתמר בזכרון המידענים מאמצע המאה העשרים. יצוין, כי אף לבני הגרעין המייסד הערות לשוניות לגבי "החדשים" שהגיעו מיד לאחר המרד והם מכנים אותם בכינויים כדוגמת *gyēš ḥalāwa* (חיילי שוקולדה), קנטור לדרך חיים מתנשאת ונהנתנית שיובאה מקהילת אלכסנדריה, בהשוואה לחיים הצנועים בסודאן של בני הקהילה אשר סבלו בתקופת המרד רדיפות ומחסור. בני הקהילה בארץ אינם חלוקים בדעה לגבי ההבחנה בין הלהגים היהודיים ללהגים הערביים של סודאן, אשר מכונים על ידם במונח *ma-ḥāggana* ובווריאנט *ma-ḥāgygyana* (מילולית: לא שלנו). המידענים ציינו, כי כל שפה אחרת של שבטים לא-שמיים ברחבי סודאן מכונה *ruṭāna* (לשון עילגת⁶) ואילו המונח *zalḡaf* מתייחס לחוסר יכולת לדבר ערבית סודאנית מדוברת תקנית.⁷

בעקבות השלטון הבריטי בסודאן שולטים רוב המידענים בשפה האנגלית במידה כלשהי, כאשר הגברים שולטים בה באופן פעיל יותר מן הנשים; יש השולטים גם בשפה הצרפתית, אשר נלמדה באוניברסיטת ח'רטום כשפה זרה שנייה. עצם העובדה כי רבים מהיהודים אשר הגיעו לסודאן לאחר מרד המהדי, מקורם בקהילות שונות ומגוונות, פירושה כי הם הביאו לח'רטום שפות מקור שונות כמו יוונית, רומנית, תורכית, רוסית ולדינו. לפיכך, יהודי סודאן תופשים עצמם כנתונים בקדירה אחת ממקורות שונים ומודעים לכך, והם מכנים עצמם כ-*mlaxbaṭīn* (מעורבים).⁸ תקופת המעבר ללהג הערבי של שפת המקום, לפי דברי המידענים, לא ארכה זמן רב ודור הילדים כבר לא שלט בו, אלא דיבר בלהג הסודאני-מצרי. השפעת הלהגים הערביים האחרים, כגון הלהג הסורי של חלב ולהגים ערביים מצפון אפריקה, בעיקר ממרוקו, השפיעה באופן מוגבל, בעיקר על אוצר המילים המתהווה, שיהודי סודאן השתמשו בו.

6 השוו למילוננו של ליין, 3, עמ' 1102 – פירוש השורש *raṭana* – "spoke, i.e. with a barbarous, or a vitious speech (*rāṭanahu bi-lraḡamiyya*)"

7 השוו לסאן אלערב, 9, עמ' 317: "الغف: أكثر من الكلام القبيح" (הירבה בדבורים מכוערים).

8 שורש זה קיים גם בערבית המצרית המדוברת – ראו ספירו, עמ' 532.

יחסם של יהודי סודאן לסובבים אותם, על פי להגיהם

בלשון יהודי סודאן ובשיחות עמהם מתגבשת תמונה אוהדת ביותר לגבי שכניהם המוסלמים, בביטויים *ībat asSūdaniyya* (טוב [ליבם] של הסודאנים) או *ṣadīg alʿumūr* (חבר[לכל] החיים)? היהודים משווים בין אופיים הנוח של הסודאנים לאופיים "המתנשא" של המצרים, כפי שנוכחו לדעת אותם יהודים ממוצא מצרי, בעת חייהם במצרים, בהיגדים כמו *ma-ʿindūhum ḥikāyat alxiyāna w alxubs* (לא קיים אצלם עניין של בוגדנות ורוע לב) לכן, בניגוד לקהילות אחרות במדינות דוברות ערבית, לא משתמשים יהודי סודאן כלל בביטוי "גויים" ביחס לתושבים הלא-יהודים.¹⁰

ככלל, ניתן לומר כי היחס המתגלה בפן הלשוני למוסלמים (*muslimīn*) טוב יותר מן היחס שהביעו היהודים כלפי שכניהם הנוצרים (*naṣāralmasiḥiyyīn*), שלהם קראו בסתר ובאופן לא מחמיא בכינוי *ʿaḍma zarga*, או בלהג השני של בני הקהילה *ʿaḍma zarra* (עצם שחורה¹¹); הנוצרים מכונים אף במונח העברי *mamzerīm* (ממזרים¹²).

עולם הצבעים שנעשה בו שימוש בקרב בני הקהילה בייחס לעבדים מעניין וכולל קשת של גוני הצבע השחור של העבדים, כאשר הגוון הבהיר ביותר של השחור נקרא *xadār*, ומוזכר את המילה המציינת את הצבע הירוק בערבית ספרותית, *zaxḍar*. מדרגה עולה בגוני השחור של העבדים נקראת בצבע הסתמי כביכול *ʿabbāda*, שפירושו המילולי "עבדים", דהיינו "צבע של עבדים". במדרגה הגבוהה של צבעי שחור של עבדים מצוי *zazrag* (שחור משחור), כאשר בערבית ספרותית מורה *zazraq* על הצבע הכחול. בראש הסולם נמצא את הגוון הכהה ביותר של שחור המכונה *ʿabd alTigra* (עבד טיגראי), דהיינו "בן איזור טיגרה", שבתחום אריתריאה-אתיופיה. גוון העור המיוחס למְצָרִים נקרא *zanhāwi* (מילולית: צבע החיטה).¹³

התמונה הלשונית המצטיירת ביחסם של היהודים לתופעה העבדות, הנפוצה מאוד גם בסודאן בימינו, ולמונח "עבדים" (*ʿabbadā*)¹⁴, מורכבת. היהודים מזכירים את המיגוון הרחב של השבטים הסודאנים, שרובם היו עובדי כוחות טבע, בביטויים לשוניים הכוללים את תופעת ה"הד" הלשוני (*echo words*), כגון היגדים כלליים, אשר אין הכוונה בהם לשבט מסוים, אלא לקשת רחבה של שבטים, אשר מקורם בדרום סודאן ואשר שמותיהם

9 היידוע בקרב הלהג הראשון, *al-*, דומה לידוע בלהגים ערביים אחרים באפריקה, למשל בניגריה – ראו אוֹנֶס, עמ' 47 סעיף 2.3; בקרב הלהג השני של יהודי סודאן היידוע הינו *el-* המייחד את כל הלהגים הסודאניים, אופייני גם ללהגים ערביים בציאד ולשני הלהגים היהודיים בסודאן מבחינת הפועל, היא הזוהות בעבר לגבי כל הפעלים במדבר ובנוכח, למשל: *zana kuntalʿinta kunta*.

10 ראו בריאשר, עמ' 273, 296, 298, 308.

11 בתרגום חופשי: "השחורים והגרומים"; וראו גם הערה 16.

12 ראו בריאשר, עמ' 26, 29, 163, 176, 191, 193, 279, 294, 297, 298.

13 בעניין הצבעים ראו רייכמוט. באפריקה קיימות קבוצות אתניות המתייחסות לצבעים בחלוקה קטגורית שונה מהמקובל בקבוצות לשוניות אחרות והן מחלקות את הצבעים ל"לחים" ו"יבשים", בהתאמה לנוף העבות של הג'ונגלים.

14 הריבוי בערבית המצרית המדוברת הוא *ʿabid* – ראו ספירו, עמ' 381.

ולשונותיהם המדויקים אינם ידועים, למשל *Šandi w Mandi*. החלק הראשון, *Šandi*, מתייחס לשבט קיים ואלו החלק השני מורכב מהתחילית *-ma*, המשמשת כאן רק כיחידה פונטית ולא כיחידה סמנטית. גם בצמדים אחרים המורים על מוצא ומקום כגון *Zaswān Maswān*, מוצא לא מדויק, המצביע על אזור מצרים עילית, מאזור העיר אסואן. התייחסויות אחרות לשבטים, מאזורים שאינם מוכרים לחלוטין, מובעות בהכללה *algabāzel be- 15Iḥeta diyya* (השבטים מהאזור ההוא¹⁶). מילים אחרות, משפות אחרות של השבטים בסודאן, לפי דברי המידענים, ואשר מקורן בשפת הדיִיקָה, הינן למשל *zāmfakko* (עירום) ר-*ṣinyamma* (הרגע!). לדעתם של הדוברים מילים אלו לא לחלו לשימוש הלשוני של האוכלוסייה הסודאנית להבדיל מהאוכלוסייה היהודית.¹⁷ בעקבות המגע היומיומי עם העבדים והשפחות ניתן למצוא בקרב האוכלוסייה היהודית חלוקה של מילים המורות על משמעות דומה, אך אחת מהן מורה על דבר השייך לבני החורין והשנייה מקושרת לעבדים, כגון המילה "מטבח" שהינה *maṭbax* בהקשר למטבח של משפחה בת חורין, לעומת המילה *tukul*,¹⁸ המורה על מטבח של עבדים ואשר הוא מחוץ לבית של האדונים, בחצר (*ḥōš*).

הביטויים הלשוניים כלפי האוכלוסייה המוסלמית ציוריים וכוללים לעתים קרובות את השימוש במילה *gaḷub/ṣalb* (לב) למשל: *"nās kwayysīn, sūd bass ṣalbuḥum ʿabyaḍ"* (שכנים טובים; הם שחורים, אבל בעלי לב לבן) או *"almuslim yḥibbak min ṣalbo"* (המוסלמי אוהב אותך מקרב לב). הקירבה אל המוסלמים היתה כה הדוקה, במיוחד בראשית המאה העשרים ולאחר שטראומת האסלום בכוח של תקופת המהדי פגה, עד כי המוסלמים השתמשו בביטויי לשון המעידים על קירבה ברוח ובמנטליות, כאשר רק הגורם הדתי יוצר חיץ קל: *"bass ṣālu lā ilāha ʿilla llāh"* (מילולית: כל שנותר הוא כי תאמרו "אין אל מבלעדי אללה", כלומר: התאסלמו). היהודים אשרו קירבה זאת למוסלמים גם בהיגד *zayyūḥum zayyina* (היינו ממש כמותם). יש לציין, כי היהודים בבירה חרטום תופשים עצמם כקהילה גדולה לצד שכניהם, בהשוואה לקהילה בן־אֵדִי ומכנים עצמם שם בביטוי הלשוני *šilla k(a)bīra* (חבורה גדולה).

בלשון יהודי סודאן רווחת התייחסויות לתקופות היסטוריות ולמנהיגים היסטוריים אשר מילאו תפקיד מהותי ודרמטי בתולדות סודאן, והמקבלות מימד של ביטויי זמן כמו *"ʿana Kutšīnēr? mawlūda ʿana bi-Imahdiyya!"* (מילולית: מה, אני קוטשינר? אני

15 ראו ווגיאלה, עמ' 48, לגבי השימוש בכינוי הרומז.

16 שבט נוסף המוזכר בשיחות עם המידענים הוא *Nagadiyya*, אשר שימש כמושא לבריחות לא רק בקרב היהודים אלא גם בקרב המוסלמים בסודאן, והגיע במקורו ממצרים. שבט *Hadāndawa* מופיע בביטוי הכללי *zayyi lHadāndawa*, כהיגד כללי לשבט בעל מנהיגים מוזרים, שכן לפי המידענים, בני השבט נהגו לישון בעמידה.

17 ייתכן שהשימוש במילים ספציפיות אלו נובע מן הסיטואציה של מכירת עבדים בשוק, בקשר פרגמטי ולא סמנטי בין המילים "עירום" ו"הרגע!".

18 ראו גם רוטילאלי, עמ' 75. השורש הוא א-ל-ל.

נולדתי במקדיה!) וכן *bi-lĠardūn* (מילולית: בזמנו של גורדון), כאשר הכוונה לתקופתו של גורדון, הנציב הבריטי בסודאן.¹⁹ כמו בדוגמה זו, קיימת נטייה חזקה בקרב יהודי סודאן, ככל הנראה בהשפעת האסלאמיזציה החזקה בתקופת המהדי, לשערב שמות אשר אינם ממקור ערבי, למשל שמות משפחה. דוגמאות בולטות לכך היא הפיכת שם המשפחה "מנדלסון", שמה של משפחה יהודית ממוצא אשכנזי ואשר אולצה להתאסלם, לשם הערבי *Mandil*,²⁰ ואפילו שם המשפחה העברי "בן-ציון" שוערב ל-*Basyūni*, על בסיס שמו של שבט *Basāyina* הסודאני.²¹

ג. היבטים יהודיים בדיאלקטים של יהודי סודאן

בתחום אוצר-המילים הקשור לעולם היהדות לא ניצפו הבדלים בין שתי קבוצות הלהגים של יהודי סודאן, מלבד מילה אחת. בעוד דוברי הלהג הראשון מציינים את בית הכנסת במילה *kanisa*, המילה האופיינית על פי רוב ל"כנסיה", הוגים יהודי הקבוצה השנייה מילה זאת בצורה *kinis*.²² מילים השייכות לעולם היהדות קיימות בקרב דוברי שני הלהגים, אך לא תמיד בהגייה זהה או במונח חופף. המונח *ṭahūr* מצייין "ברית מילה" בקרב לא-יהודים, כאשר הוא נחלק לשני סוגים: *ṭahūr sunna* (מילולית: ברית על פי ההלכה המוסלמית), כלומר "ברית לזכרים ובקרב מוסלמים בלבד", לעומת *ṭahūr farḡōni* (מילולית: ברית פרעונית), כלומר ברית לבנות, כריתת דגדגן, שהיתה נהוגה בקרב מוסלמים וכן בקרב עובדי כוחות הטבע. המונח המצייין ברית מילה יהודית הינו *prūt*, כאשר העיצור הראשון אטום ולא קולי, כאנלוגיה למילים ערביות רבות בקרב יהודי סודאן הנהגות בעיצורים אטומים גם בסוף מילה.²³ המילה, שפירושה "רב" נהגית על פי רוב על ידי בני הקבוצה הראשונה *ḥaxām*, ואילו בני קבוצת הלהג השני הוגים אותה

19 פרטים על תקופת המהדי, גורדון וקיצ'נר ראו אצל נייילנדס, עמ' 166-173.

20 מלכה, עמ' 16.

21 מילים האופייניות לשלהי המאה הי"ט וראשית המאה העשרים, ואשר שייכות לתחומים אחרים, חדרו עוד בתקופת השלטון הבריטי, עוד בסוף המאה הי"ט, והן אופייניות לסודאן ולא לארצות ערביות אחרות, למשל *ḥiṣṣina* (כרכרה), שנוצרה ככל הנראה מהמילה *ḥiṣān* (סוס). מילה אחרת המציינת כלי תחבורה ואופיינית לסודאן היא *gaṭar* (רכבת), השונה מהמונח המקובל במצרים, הנהגית *raṭr* על ידי היהודים מהקבוצה השנייה ואילו בני קבוצת הלהג הראשון משתמשים במילה הארכאית יותר, *buxāri*. כלי תחבורה אחר, שהגיע לסודאן בתקופה מאוחרת יותר, הוא *ṭaṭrāha* (מונית), ומשמעותה של מילה זאת שונה בלהגים ערביים אחרים, כמו למשל בלהגים פלסטינאיים (במשמעות "מיורן"). מונח ארכאי אחר, "דרך הארבעים" (*ṭarīg al-arbaʿīn*), מצייין את הדרך מסודאן עד צפון מצרים, שארכה ארבעים יום. מילה ארכאית נוספת שנשתמרה בקרב הדוברים המשתייכים ללהג הראשון היא *rabbāṭiyya* (שודדי דרכים), שהיו אופייניים לתקופת המהדי, כאשר בני קבוצת הלהג השני משתמשים במונח *guṭāḡ ṭurug*, צורת הריבוי של המילה הערבית הספרותית *qūṭiḡ ṭariq* (قطاع طرق).

22 השו שפירו, עמ' 767. ייתכן שמייסדי הקהילה בתקופת המהדי, אשר נאלצו להתאסלם, משתמשים במילה זאת מתוך ראייה מוסלמית מקומית של אנשי המרד, שאיננה מכירה היטב יהודים ויהדות.

23 ראו בריאשר, עמ' 295.

xaxām. מידענים משתי הקבוצות משתמשים לעתים במילה *rāv* או בווריאנט *rāḥ*, המונח המקובל ל"רבנות" הוא *ḥaxamaxāna* בקרב הקבוצה הוותיקה ו"*xaxamxāna*" בקרב בני הקבוצה השנייה. "תפילין" ו"כיפה" נהגים בשתי הקבוצות בצורה זהה: *teffilīn* ו"*kippā*". "ספר תורה" נקרא בשתי הקבוצות בצורת יידוע, שאיננה מקובלת במילים ערביות בלהג, בתחילית *-rass*, למשל לפני האות ס', אלא בצורה *ssēfer*, שייתכן שנשאלה מלהג יהודי-ערבי אחר. צורה זאת חוזרת גם במילה *ssikīna* (הסכין המשמשת לשחיטה כשרה). המונח המקובל ל"משפחה יהודית" הינו עברי ונהגה *mišpaḥā*, ואילו קרובי המשפחה היהודיים נקראים במונח האנגלי *rēlativs* (מאנגלית *relatives*).²⁴

מילים נוספות מעולם היהדות שנעשה בהן שימוש בשיחות היום-יום הן: *māšša* (מצה), *magēn* (מגן דוד²⁵), *mezuzā* (מזוזה) ועוד. המונח ל"יהודים עניים מרודים", שמספרם היה מועט יחסית בקהילה עם עליית הגל השני, שכלל ברובו יהודים מבוססים מבחינה כלכלית, שאול בקרב דוברי הלהג השני מהלהג הראשון, כאשר השימוש הינו ב-*gy* ולא בהמזה (שמוצאה מ-*q*) והוא *yahūd fugar* (יהודים עניים). צורת הריבוי *fugar* חריגה ושונה מהערבית הספרותית (*fuqarā*) או בקרב דוברי הלהג השני, *fúyara*. ייתכן שצורת הריבוי *fugar* משמרת סיטואציה חברתית של תקופת המגע הראשוני בין שתי הקבוצות היהודיות.

ככלל, המידענים ציינו כי בסודאן המעיטו בקללות ישירות, שלא כבמצרים, ושימוש בניבול פה הסתיים לעתים בקטטה ובמוות. מילים שמקורן בקהילה היהודית במצרים, משמשות בקללות ואיומים, למשל בביטוי הסלנג *ḡalaxbiṭlāk zīntak!* (אני אראה לך!); מילולית: אני אפוצץ לך את הפנים!), וכן המילה *zālabāṭṭa* (קרחת).²⁶ קללות יובאו מאלכסנדריה, שחיה בה קהילה יהודית ליד קהילה יוונית ענפה. הקללה *"tamāni w eišrīn bi-lyunāni!"* (מילולית: עשרים ושמונה ביוונית), היא צורה חלופית אֶפּוֹמִיסִית, המחקה את צליל המילים ביוונית, במקום להשתמש בקללה ערבית עסיסית.²⁷ אדם חסר מזל כונה *yiṭaḥmazālo*, הֶלְחָם המורכב מפועל ערבי ומהמילה העברית "מזל".²⁸ ביטוי זה היה מקובל בקרב יהודי אלכסנדריה, לפי דברי המידענים, אך נראה שיובא לשם ממרוקן, משום שהוא מקובל כיום גם בקרב יהודים מרוקאים. ביטוי אחר, המושתת על מקור עברי, הוא *šaddāy yšiddak* (אלהים ישמורך!). הביטוי בנוי על המילה העברית

24 קיימת נטייה בקהילה, על שני להגיה, להשתמש במונחים עבריים, אנגליים או צרפתיים, לציון בני המשפחה, לצורך היבדלות מן החברה המוסלמית והנוצרית הסודאנית.

25 השוו להג היהודי של בגדאד, מנצור, עמ' 32.

26 ראו בדאוי והינדס, עמ' 673.

27 ביוונית: εικοσι οκτω (אוקסי אחתו).

28 לא מצאתי לכך סימוכין אצל בריאשר. מילולית "שיפול מזלו!". קיים כאן הֶלְחָם ערבי ועברי גם יחד מן השורש הערבי ط-و-ح (נפל), מורפולוגיה עברית לפועל ערבי בנחי ע"ו, דבר שאינו שכיח בלהגים אחרים. בקרב יהודי מרוקו נמצא *yiṭaḥmazālo* באותה משמעות. תודתי נתונה לפרופ' יוסי שטרית מאוניברסיטת חיפה על עזרתו בנושא זה.

”שדי” ועל משחק לשון בשורש הערבי ש.ד.ג. (לחזק).²⁹ בתשובה לברכה זאת עונה המבורך בביטוי המתחרו עם האמירה הערבית: *ḥēlak ma-yhiddak* (מילולית: שכותך³⁰ לא יבגוד בך!).

קטגוריית מילים אחרת, האופיינית לערבית של יהודי סודאן, כוללת מילים שחלקן נמצאות בגלוסאר של להגים ערביים במצרים וחלקן מקומי (אֶנְדְּמִי). בקבוצה זאת מצויה המילה *allēla* (מילולית: הלילה),³¹ אך במשמעות של ”היום”. מילה זאת מעניינת מבחינה סמנטית ומשמשת לצד המילה *annahārda*, שיובאה לסודאן על ידי בני קבוצת הלהג השנייה. מילה אחרת הינה *hidūm* (בגדים) האופיינית ליהודי עראק, ובעיקר ליהודי בגדאד, בשעה שהמילה המקבילה, שהשכנים המוסלמים משתמשים בה, היא *tōb*.³²

הבדלים באוצר המילים בשני הלהגים של יהודי סודאן

באוצר המילים היומיומי, אשר איננו קשור לעולם היהדות, נבדלות שתי הקבוצות של להגי סודאן היהודיים אחת מרעותה באופן ניכר, לא רק מבחינה פונטית, כגון שימוש בצלילים אטומים על ידי הדוברים בלהג השני לעומת צלילים קוליים של בני הלהג הראשון, כמו בדוגמה למילה שמשמעותה ”כוס” (*kuppāya*, להג שני) לעומת *kubbāya* (להג ראשון³³), אלא גם באוצר הלשוני של שני הלהגים של יהודי סודאן. למשל, המילה *ḥilu* (יפה) בלהג השני, לעמת המילה *samiḥ* הנהוגה בלהג הראשון, וכן בקרב מוסלמים. בקטגוריה של השוני ניתן למצוא בקרב בני הקבוצה השנייה מילים טיפוסיות ללהג המצרי, כמו *dilwari* בהשוואה ל-*ḥassa* בקרב בני הקבוצה הראשונה.³⁴ מילים משפות זרות חדרו ללהג הקבוצה השנייה, כמו למשל *farāwla* (תות שדה; מאיטלקית *fragola*), להבדיל מהמילה *tāt* המשמשת בקבוצה הראשונה. המידענים ציינו כי בשני הלהגים גם יחד לא היתה קיימת מילה ממקור ערבי ל”פרות”, ועל כן השתמשו במילה שמקורה איטלקי: *frutta*. דוגמה אחרת היא *kabiné* (שירותים),³⁵ בקבוצת דוברי הלהג השנייה, לעומת *musturāh* בקבוצת הדוברים הראשונה.³⁶ מילה ממקור אירופאי, שהשתנתה

29 השוו למילה ”שדי” אצל בראשר, עמ' 27, 296.

30 מן השורש חי”ל, הקיים במשמעות דומה גם בעברית וגם בערבית ספרותית.

31 מילה זאת לא נמצאה במילונות לערבית סודאנית. יתכן שהיא ייחודית לקהילה היהודית, אולי מתוך התחלת היום החדש לפי היהדות כבר לאחר השקיעה.

32 השוו לערבית ניגריית, אצל קיי, ניגריה, עמ' 78: *gown=tob*. הערבים של ניגריה כונו על ידי המידענים היהודים מסודאן בשם *Fallāta*. לדבריהם, מטרתם הראשונית היתה להגיע מניגריה לחגי בִּמְכָה, אך נשארו מסיבות כלכליות בסודאן, לפני העלייה לרגל או לאחריה. עיסוקם העיקרי בחירטום היה מכירת פול ושאר גרעינים, וטחינתם. ייתכן ש-*hidūm* חדרה לסודאן בפי יהודים מעראק, אשר הצטרפו לקהילה בראשית המאה העשרים.

33 כמו הצורה הקיימת בערבית מצרית – ראו ספירו, עמ' 508.

34 השוו לערבית פלסטינאית, *hassa*, באותה משמעות.

35 בצרפתית *cabinet* (באיטלקית *gabinetto*).

36 מילה בעלת צורך ערבי, שהשימוש בה אינו שכיח בלהגים ערביים אחרים.

בחלוף העתים, היא *zisbeḫārya* (בית-חולים) ואשר הומרה במחצית השנייה של המאה העשרים, עם קבלת העצמאות, למילה הערבית הספרותית *mustašfa*, ככל הנראה מטעמי טהרנות, הקשורה בהגדרת הזהות הלאומית הסודאנית הנכנית. לעתים נדירות ניתן למצוא מילים ממקור אנגלי אצל הדוברים מהקבוצה הראשונה, כדוגמת *māyzer* (מאנגלית *miser*, קמצן), לעומת *baxil* בקרב דוברי הקבוצה השנייה. המילים *mišināneriz* (מצורת הרבים של המילה האנגלית *missionary*, מיסיונרים) והמילה *sivilayzəyšan* (מאנגלית *civilization*, תרבות) חדרו לשני הלהגים של יהודי סודאן אף הן במהלך תקופת השלטון הבריטי. מילה נוספת ממקור אנגלי בלהג, הינה *iməḡin* (*!>imagine*; תאר לעצמך!) המשמשת בשיח של שני הלהגים היהודיים של סודאן, וכן בלהג הסודאני של התושבים המוסלמים של הבירה ח'רטום. קיימות גם מילים שחדרו משפות אחרות באפריקה, כמו למשל המילה *bambar* (שרפרף) שמקורה אמהרי (*wāmbār*, במשמעות כסא) שעברה בשלבים מוקדמים של האסלאם תהליך פונטי וקשורה אטימולוגית למילה הערבית הספרותית *manbar* (במשמעות כמה, מהפועל בגעז *n-b-r*).

תופעה מעניינת היא כי חלק מהמילים שנשתגרו עוד לפני תום תקופת מרד המהדי, השפיעו על הדוברים של הלהג השני, שלא החליפו אותן במילים "שלהם", ובקרב הדוברים בקהילה משמשות שתי המילים, כאשר ההעדפה היא לשימוש במילה הוותיקה יותר, השימושית בקרב דוברי הלהג הראשון, כמו במקרה של *ṣāy/ṣay* (כן), הדומיננטית יותר מהמילה *ṣaywa* (אך לא המירה אותה לחלוטין).³⁷

נבחן עתה באופן מדגמי מספר מילים משני הלהגים של יהודי סודאן ונשווה אותן למצאי המילים הקיים בסודאן, בהתבסס על מילונה של רוטללי, על מנת לבדוק איזה להג של יהודי סודאן קרוב יותר ללהגי קויִנָה סודאניים לא-יהודיים.³⁸

פירוש	רוטללי	להג יהודי שני	להג יהודי ראשון (ותיק)
קמצן	<i>baxil</i>	<i>baxil</i>	<i>māyzer</i>
יפה	<i>samiḥ</i>	<i>ḥilu</i>	<i>samiḥ</i>
מכוער	<i>šēn</i>	<i>waḥiṣ</i>	<i>šēn</i>
נחש ³⁹	<i>dabib</i>	<i>ḥanaš/naḥaš</i>	<i>dabib</i>
תרנגולת	<i>ḡidāda</i>	<i>farxa</i>	<i>gyidāda</i>

37 במזרח סודאן, בקרב אנשי השכריה, נמצאות צורות חיווק כמו *ṣaywātu/ṣaywātak* במשמעות "נכון מאוד". הצורה הרגילה שם ל"כן" היא *ṣāy* – ראו רייכמוט, עמ' 115 סעיף 3.8.2

38 רוטללי מסתמכת במילונה על עבודות קודמות בתחום המילונאות, למשל עבודתו של הללסון. להמחשת בטבלה זאת, ירשם קן מתחת למילים הוותות בין שני הלהגים, למשל בין להג יהודי ראשון לסיפיה של רוטללי, או להפך. מילים זהות בין שני הלהגים היהודיים לא נדגמו. לטבלה משווה בין שני הלהגים, הכוללת מספר מילים רב יותר ראו גבע'קלינברגר, עמ' 186-187.

39 השוו למשל המצאי בלהג המצרי במילונו של עבר אלמסית, עמ' 261. המילה המקובלת במצרים באזורים נרחבים ל"נחש" היא *tiḡbān*. לפי דברי המידענים, המילה *ḥanaš* אפיינית ליהודי אלכסנדריה.

פירוש	רוטילאלי	להג יהודי שני	להג יהודי ראשון (ותיק)
דגים ⁴⁰	<i>hūt, samak, šēd</i>	<i>hūt</i>	<i>samak</i>
סבתא	<i>habbōba</i>	⁴¹ <i>tēta</i> / ⁴² <i>nónna</i>	<i>habbōba</i>
כן	<i>ai/aiwa</i>	<i>aywa</i>	<i>ay/āy</i>
גבר, אדם	<i>zōl</i>	⁴³ <i>rāgel</i>	<i>zōl</i>
רוצה	<i>dāyer</i>	⁴⁵ <i>ēyez</i>	⁴⁴ <i>dāyer</i>

מתוך עיון בטבלה זו מתגבשת תמונה שלפיה קיים מיתאם גבוה יותר בין הלהג הראשון של היהודים הוותיקים בסודאן ללהג הקוֹיִנָה הסודאני. ייתכן שניתן להסביר עובדה זאת בהתאסלמותם של אותם יהודים, בוותק שלהם בסודאן ובהתערותם באוכלוסייה המקומית.

סיכום

מתוך החומר המתגבש עולה כי בקרב הקהילה הקטנה של יהדות סודאן ניצפו שני להגים, המשקפים תקופות היסטוריות התואמות את זמן בואם של היהודים לארץ זו. הלהג הוותיק משקף את הקמת הקהילה, שעמדה בצילו של מרד המהדי ותקופת האסלום בכוח של היהודים. להג זה דומה יותר ללהג של השכנים המוסלמים, אך איננו חופף אותו לחלוטין, עקב השימוש במינוח היהודי. מינוח זה איננו שונה בקרב שני הלהגים, מלבד במקרה חריג אחד, לגבי המלה "בית כנסת".⁴⁶ הלהג השני, שנוצר עם בואו של גל יהודים, לאחר תום המרד, משקף תלכיד של להגים יהודיים על בסיס הלהג של יהודי אלכסנדריה. להג זה הושפע עם השנים מהלהג הראשון של מייסדי הקהילה, בעיקר באוצר המילים, אך לא מהבחינה פונטית. עם זאת, שמר הלהג השני על מאפיינים מיוחדים בגלוסר. לכמה מידענים נדמה היה כי אין לדבר על שני להגים יהודיים בסודאן.

לדידי, דווקא הלהג השני, שהתהווה בסודאן עם צמיחת הקהילה במחצית הראשונה של המאה העשרים, יכול להיחשב כ"ערבית-יהודית": הוא איננו דומה ללהג הסודאני המוסלמי של הבירה ומובחן גם כשונה מהלהג המצרי בין אם של יהודי מצרים, המזהים אותו כיום כשונה, ובין אם לגבי האוכלוסייה הסודאנית הערבית, שהבחינה בו

40 המילה *šēd* מקובלת גם בשפת המֶהְרִי הדרום-ערבית-החדשה למילה "דגים". המילה *hūt* מקובלת מאוד בצפון אפריקה ובעיקר במרוקו באותה משמעות: "דגים".

41 ייתכן ממקור רוסי.

42 מאיטלקית *nonna* (סבתא). מילים אלו מקובלות גם בקרב ערבים נוצרים עירוניים בצפון ישראל, במיוחד בחיפה ונצרת.

43 זהה למצאי במצרים, ראו בהנשטדט-ווידיך, עמ' 158.

44 *d-y-r* כניראה שיכולות של *x-y-d*.

45 שם, עמ' 329; wollen; פועל מודאלי אופייני למצרים.

46 ראו הערה 22.

כשונה מהלהגים המצריים הלא־יהודיים של צפון מצרים. בטענה זו מתבססים דוברי הלהג השני על כך שהלהג הראשון והוותיק של היהודים דומה מאוד ללהג המוסלמי הסודאני, אך נבדל ממנו רק בשימוש באוצר המילים היהודי. נראה כי דוברי הלהג הראשון ספגו מרכיבים מורפולוגיים, כדוגמת שימוש אקראי בתוויות היידוע *el-*, השגורה בקרב דוברי הלהג היהודי השני. כמו כן הם משתמשים לעתים באוצר המילים השגור בקרב היהודים אשר הגיעו לסודאן לאחר מרד המהדי. לבני הלהג הראשון קל יותר לדבר בלהג השני, משום שהם מהווים מיעוט בקרב הקהילה היהודית ועליהם להתאים עצמם אל הרוב; לדוברי הלהג השני קשה יותר לעבור ולדבר באופן אותנטי בלהג הראשון, הכולל עיצורים פונטיים שונים, למרות שחיו תקופה ארוכה בקרב האוכלוסייה הלא־יהודית בסודאן, שהשתמשה באותם עיצורים. נראה כי ניתן לדבר על שני להגים בקהילה הקטנה של יהודי סודאן ולאשר את קיומו של הלהג הראשון, זאת משתי סיבות: האחת – שימוש במינוח יהודי, למרות הדמיון הכללי ללהג הלא־יהודי; השנייה – השפעות של הלהג השני על הלהג הראשון, תוך שימוש אקראי במרכיבים שונים: הפונטי, המורפולוגי והלקסיקלי. קיומו של הלהג השני מוצא אישור גם בזהויו כ"שונה" על ידי דוברי הלהג המצרי היהודי של אלכסנדריה מחד־גיסא ושל קהיר מאידך־גיסא.

שני הלהגים של יהודי סודאן חשופים לסכנת הכחדה לשונית, משום שמיספר הדוברים בהם מצומצם ואין דור חדש הדובר בהם. עם זאת, הלהג הראשון והוותיק יותר חשוף יותר לסכנה זאת וייתכן שתוחלת חייו קצרה אף יותר משום שמספר דובריו מצומצם. בחינת שני הלהגים, כהשתקפותם בשימוש הלשוני, מעידה על המגעים ההיסטוריים וחברתיים של בני קהילת יהדות סודאן ואף על מקומות המוצא שלהם. כאמור, מלבד מקרים בודדים, לא ניצפה דור המשך של דוברים לאף אחד מהלהגים ובתוך עשור לערך, יעלמו הלהגים למרבית הצער ויהיו לנחלת העבר.

קיצורים ביבליוגרפיים

Ibn Mañḍūr, <i>Lisān al-ʿarab</i> , Bayrūt 1994	אבן מנשור
Jonathan Owens, <i>A Grammar of Nigerian Arabic</i> , Wiesbaden 1993	אוֹנְס, דקדוק
—, <i>A Short Reference Grammar of Eastern Libyan Arabic</i> , Wiesbaden 1984	אוֹנְס, לוב
נחם אילן, "ממרוקו לסודאן: הרב שלמה מלכה מנהיג בעתות תמורה", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 93-111.	אילן
Ernst T. Abdel-Massih and el-Said M. Badawi and Zaki N. Abdel-Malek, <i>A Comprehensive Study of Egyptian Arabic</i> 4, Ann Arbor 1978	אלמסיח
Samir Abu-Absi, <i>Chadian Arabic</i> , München-Newcastle 1995	אלעבסי
aḏ-Ḍarīr, ʿabdullah ibn ʿabd ir-Raḥmān, <i>Kitāb al-ʿarabiyya fī sSudān</i> , Bayrūt 1967	אלציריר
El-Said Badawi & Martin Hinds, <i>A Dictionary of Egyptian Arabic</i> , Beirut 1986	בדאוי והינדס
Peter Behnstedt and Manfred Woidich, <i>Die ägyptisch-arabischen Dialekte</i> , Glossar, Wiesbaden 1994	בהנשטדט ווידיך

- Patrick R. Bennett, *Comparative Semitic Linguistics (a Manual)*, Winona Lake (Indiana) 1998 בנט
- Haim Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Harvard University Press 1964 בלנק
- Moshé Bar-Asher, *Traditions linguistiques des Juifs d'Afrique du Nord*, Jerusalem 1998 בר-אשר
- G.S. Burton, *Sudan Arabic Note-Book*, London 1934 ברטון
- Aharon Geva-Kleinberger, "Judeo-Arabic Dialects of Sudan – Preliminary Findings": 60 Beiträge zur semitistik, *Festschrift für Otto Jastrow zum 60. Geburtstag*, ed. Werner Arnold and Hartmut Bobzin, Wiesbaden 2002 גבעיקלינברגר
- T. M. Johnstone, *Eastern Arabian Dialect Studies*, London 1967 ג'ונסטון
- Hebrew University of Jerusalem, *Textim bi-Lhagey Mitraysim ve-Sudan (=Texts in the dialects of Egypt and the Sudan)*, The Hebrew university of Jerusalem, 1959–60 (Extracts from: J.S. Trimmingham, *Sudan Colloquial Arabic*, London 1946) האוניברסיטה העברית
- S. Hillelson, *Sudan Arabic: an English-Arabic Vocabulary*, Khartum 1930 הללסון
- Anwar S. Wagjalla, *The Demonstrative System in the Language of Educated Sudanese*, Ph.D. Thesis, Lancaster 1982 ווג'אלה
- Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1997 ליין
- J. Spencer Trimmingham, *Sudan Colloquial Arabic*, Oxford & London 1946 טרימינגהם
- Ali Muṣṭafā al-Muṣrāfī, *al-taḡābīr aš-ṣaḡbiyya al-libiyya: dalālāt nafsiyya wa ḡtimaḡiyya*, Tarablus, al-Ġamahiriyya al-Libīyya 1982 מוצראתי
- Eli S. Malka, *Jacob's Children in the Land of the Mahdi: Jews of the Sudan*, New York 1997 מלכה
- Jacob Mansour, *The Jewish Baghdadi dialect, Or Yehuda* 1990 מנצור
- Robin Neillands, *The Dervish Wars – Gordon and Kitchener in the Sudan 1880–1898*, London 1996 ניילנדס
- Aki'o Nakano, *A Basic Vocabulary in Zanzibar Arabic*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1994 נקאנו
- Socrates Bey Spiro, *An Arabic-English Dictionary of the Colloquial Arabic of Egypt: containing the vernacular idioms, and expressions, slang phrases, vocables, etc., used by the native Egyptians*, Beirut [1973] ספירו
- alAmin Abd arRaḡman, *Kitāb al-ḡarabiyya fi sSudān (=the book of the Arabic language in the Sudan)*, Bayrūt 1967 עבר אלרחמאן
- Joshua A. Fishman, *Sociology der Sprache: eine interdisziplinäre sozialwissenschaftliche Betrachtung der Sprache in der Gesellschaft*, München 1975 פישמן
- Wolf Dietrich Fischer and Otto Jastrow, *Handbuch der arabischen Dialekte*, Wiesbaden 1980 פישר ויסטרוב
- Alan S. Kaye, *Bibliotheca Afroasiatica, Nigerian Arabic-English Dictionary*, 2, Malibu 1986 קיי, ניגריה
- , *Chadian and Sudanese Arabic in the Light of Comparative Arabic Dialectology*. The Hague and Paris 1976 קיי, צ'אד
- Arlette Roth-Laly, *Lexique des parlers arabes Tschado-Soudanais*, Paris 1969 רוט-לאלי
- Stefan Reichmuth, *Der arabische Dialekt der Šukriyya im Ostsudan*, Hildesheim 1983 רייכמוט
- A. B. Theobald, *The Mahdiyya*, London 1967 תיאובלד